

JOBST ÁGNES*

Reformkori törekvések a természettudományok magyar szaknyelvének megalkotására

A dinasztia fogalmát tágabban értelmezve előadásom tárgyául nem valamely vér szerinti család, hanem egy tudósnemzedékeket összekötő törekvés történetét választottam. A közös munkaterület, amely oly sok tudományág művelőjét és tudósok generációit lelkesítette, a tudományok művelésére alkalmas magyar szaknyelv megteremtése volt. Egy magyar tudományos szervezet létrehozásának gondolata már BESSENYEI GYÖRGY „*Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*” című munkájában összekapcsolódott a tudományok magyar nyelven való művelésének programjával. A Bessenyei által meghirdetett program beteljesítése — hogy a magyar nemzet a maga nyelvén legyen tudóssá — a reformkor feladata volt. A tudományos ismeretek cseréje és az egyetemi oktatás addig javarészt német és latin nyelven folyt, noha I. FERENC császár 1807-ben kiadott rendeletében engedélyezte az egyetemi előadások egy részének magyar nyelven tartását, amelyet a latinul kevésbé tudó sebészhallgatók magas számaránya tett szükségessé.¹ A magyar nyelv fejlesztésének igényéről tanúskodnak a század elején kiírt pályázatok. KULTSÁR ISTVÁNÉ „*Mennyire ment már a magyar nyelvnek kimiveltetése? Micsoda eszközlesek s módok által kellene azt nagyobbra vinni? Mikép lehetne ezen eszközöket foganatosakká tenni?*” címmel 1804-ben jelent meg. Egy 1817-ben hasonló céllal kiírt pályázat címében pedig már a szaknyelvek megteremtésének legfontosabb mozzanata, a terminus technicusok, korabeli szóhasználattal élve a műszavak megalkotásának igénye fogalmazódik meg: „*Minő tudományos rendszabások szerint kellene és lehetne új szavakkal és szólásmódokkal a magyar nyelvet bővíteni a különbféle tudományokra és mesterségekre nézve?*”² Az 1825-ben megalakult Magyar Tudós Társaság a szervezet fő céljaként a magyar nyelv fejlesztését határozta meg. A Tudós Társaság négy állandó szakbizottsággal állt fel, amelyek közül az első és legfontosabb a *Grammatikai és Szótári Bizottság* volt. A nyelvet hivatásszerűen művelők mellett a természettudományok művelői is nagy intenzitással és felelősségtudattal vettek részt a tudományok művelésére alkalmas magyar nyelv kidolgozásában. A nyelvtudományi osztályban a költő VÖRÖSMARTY MIHÁLY mellett számos orvos, BUGÁT PÁL, FLÓR FERENC, PÓLYA JÓZSEF és TÖRÖK JÓZSEF is megtalálható.

Felmerül azonban a kérdés, hogy a természettudomány, különösképpen pedig az orvosi szaknyelv valóban minden előzménynek híján volt-e a 19. század elején, hiszen az orvoslás napi gyakorlata már korábban feltételezte egyfajta szaknyelv használatát. A kérdésre nemleges választ kell adni, hiszen már a 18. századból is számos, magyar nyelven írott orvosi és sebészeti munkát ismerünk. A magyar orvostörténet ezen korai emlékeinek stílusa azonban számos kiválóságuk és

* Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 1013 Budapest, Apród utca 1-3

a magyar nyelv használatából adódó népszerűségük ellenére körülményes és terjedős. A stílus nehézsége abból adódik, hogy a szerzők a rendelkezésükre álló köznyelvi elemek segítségével próbálták minél pontosabban megfogalmazni tapasztalataikat, ám megfelelő nyelvi eszközök, elsősorban műszók híján ebbéli törekvésüket csak hosszadalmas körülírások és ismétlések árán tudták megvalósítani. Ezek a kimagasló orvostörténeti értékű munkák nagyban hozzájárultak ahhoz a felismeréshez, hogy a korabeli magyar műnyelv tudományos igényű közlemények közzétételére immáron nem elégséges. Az igényes szaksajtó és szakirodalom megindítása ugyanis hasonlóan igényes és részleteiben kidolgozott műnyelv megalkotását feltételezi. Ez pedig olyan szigorúan szabályozott és kodifikált nyelvváltozat, amely a köznyelvtől szükségképpen eltér; a műszavak, azaz a *terminus technicusok* jelentéstartalmát pontosan rögzíti, s a terminusok egymáshoz való viszonyát szabályozó nómenklatúrába rendezi. A nagyfokú szabályozottság célja a tudományos és szakmai ismeretek tömör és szabatos, mindennemű félreértést kizáró egyértelmű leírása és közreadása. A szaknyelv megújítása a honi nyelven írott publikációk megjelentetésében, a külföldi munkák lefordításában, a nemzeti nyelvű szaksajtó megindításában és szakszótárak szerkesztésében nyerte el jelentőségét.

A korabeli tudományos élet egy jeles személyiségének, BUGÁT PÁLnak szakmai életútja jól példázza, hogy a tudományszervezés mindezen területei miként jelentek meg egy kortárs életművében. Bugát Pál (1793-1865) sebészeti tanfolyamokon tartott előadásain döbbsen rá a magyar orvosi nyelv fájó hiányára.³ A magyar nyelvű szakirodalom pótlásának jegyében lefordította a kor külföldi, elsősorban német nyelvű szakirodalmának jelentős alkotásait. 1828-ban „*Az egészséges emberi test bonctudományának alapvonatjai*” címmel jelent meg első fordítása, amelyet a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain VÖRÖSMARTY MIHÁLY méltatott.⁴ Bugát a fordítás melléktermékeként jelentette meg „*A bonctudományi műszavakról*” készült összeállítását az Akadémiai Értesítő 1829-es évfolyamában. 1830-ban tanítványai számára „*Közönséges kórtudomány*” és „*Éptan*” címmel magyar nyelven jegyzeteket írt, s még ugyanezen évben közreműködött HAHNEMANN „*Organon*”-jának lefordításában. 1831-ben tanítványával, későbbi munkatársával, TOLDY (SCHEDEL) FERENCCEL (1805-1875) közösen megindította az első magyar nyelvű orvosi szaklapot, az *Orvosi Tárt*. A lap megindításával a szerkesztők célja a magyar nyelvű szakmai fórum megteremtése volt.⁵ A felmerülő nehézségek leküzdésére a kétnyelvű közlés módszerét választották, és az új kifejezések mellett zárójelben feltüntették a régi, többnyire deákiból vett műszavakat. Az Orvosi Tár első két évfolyamára vonatkozó kétnyelvű közlés eredményét „*Magyar-deák és deák-magyar orvosi szókönyv*” címmel gyűjtötték össze. 1835-1844 között Bugát CHELIUS „*Sebészség*” című munkájának négy kötetét is átültette magyar nyelvre, s e terjedelmes munkát ugyancsak bőséges latin-magyar-német és német-magyar-latin szakszógyűjteménnyel látta el.

Az egyes munkákhoz kötődő szójegyzékek összeállításán túl a szélesebb tudományterületet átfogó természettudományos és orvosi szótárak igénye is felmerült. A nagy ívű, egy-egy tudományterület egészét átfogó szótárszerkesztés két jellegzetes példája a SCHUSTER JÁNOS-féle (1777-1839) „*Gyógyszerek árszabása*”, amely 1829-ben jelent meg, valamint Bugát Pál „*Természettudományi Szóhalmaza*”, ez utóbbi 1843-ban látott napvilágot. Mindkét törekvést a nyelvújítás kedvelt szóalkotási eljárása, a szóképzés jellemezte. Schuster az elemek megnevezését a kémiai elemek rendszeréhez igazítva, a fémek elemeket az arany szó második tagjából művi úton elvont –any képzővel látta el, míg a nem fémek elemek nevét azok jellegzetes tulajdonságaira uraló –ó, –ő képzővel alkotta meg. A klór például a zöldlő, a foszfor a villó nevet kapta, s ekkor született a higany neve is. Schuster 1838-ban bekövetkezett halála után követői a Schuster-féle műnyelv rendszerét felülvizsgálták. Bugát Pál, IRINYI JÁNOS (1817-1895) és NENDTVICH KÁROLY (1811-1892) az erőltetett és rossz hangzású neveket magyarosabb csengésűre cserélték. A magyar nyelv magánhangzótörvényeit figyelembevéve például a fémek elemek jelölésére használt mély hangrendű –any képző mellé magas hangrendű párt kreáltak.⁶

Bugát is kísérletet tett természettudományos szakszótár összeállítására. Az élete fő művének tekintett nagyszabású munka 1843-ban jelent meg. Amint címéből kitűnik, nemcsak orvosi, de gyógyszerészi és más természettudományos szakkifejezéseket is tartalmazott. A kilencszáz oldal felölelő munkának köszönhető az orvosi szaknyelv számos terminus technicus, így például az *adag*, az *agy*, a *bélcsatorna*, a *bonckés*, a *fogászat*, a *gyógyszertár*, a *hányinger*, az *izom*, a *kórlefolyás*, a *láz*, a *mirigy* és a *sebész*. A természettudományok tágabb köréből Bugát szóteremtését dicséri az *alaphang*, a *bura*, a *csavar*, a *földgömb*, a *földtan*, a *képlet* és a *kísérlet*. Bugát temetésén elmondott beszédében az Akadémia főtitkára, Toldy Ferenc az elhunyt működését a következőképpen méltatta: „*Helyesen szólni Révai, szépen Kazinczy, műszabatosan Bugát tanította a nemzetet.*”

Minthogy a tudományos szaknyelv megújítását mindenki szívügyének tekintette, az eltérő elképzelések olykor vitákhoz vezettek. A *Conversations-Lexikon*-féle per egyik mellékszála volt az ALMÁSI BALOGH PÁL (1794-1867) — a lexikon orvosi szócikkeinek írója, SZÉCHENYI és KOSSUTH háziorvosa — és Bugát között zajló többrészes polémia, amelyben a tudományos terminológia kialakításának elvi kérdéseiről is szó esett. Almási Balogh ellenezte Bugát purizmusát, azaz minden idegen eredetű szakszó magyarral való helyettesítését.⁷ Az idegen szóátvétel, illetve a magyar műszóalkotás dilemmája még sokáig kísértett. A kiegyezés a magyar terminus technicusok erőltetését hozta magával. Ez akkor már idejétmúlt törekvésnek számított, hiszen időközben a természettudomány számos ágában kialakult és megszilárdult a nemzetközi terminológia. A botanika, majd a kémia szaknyelve kapcsán a nagy tekintélyű turini remete, KOSSUTH LAJOS is a nemzetközi terminológiához való igazodásra biztatott: „*Nézetem az, hogy azon nem- és fajelnevezésekre nézve, melyeket a mivel világ különféle nemzetei az életben nem ugyanazon, hanem külön-külön néven neveznek, saját nyelve géniuszának megfelelőleg a magyarnak is külön nevet lehet is, kell is alkotnia, ha olyannal az életben még nem bír; ellenben azon nemeket és fajokat illetőleg, melyekre nézve a legkülönbözőbb mivel nyelvekben ugyanazon egy szó van az életben elfogadva, akárminő eredetű legyen is az, azzal a magyar is élhet, a nélkül, hogy nyelve tisztaságának ártana...*”⁸ Kossuth állásfoglalása sokat segített abban, hogy a természettudományok, azon belül az orvostudomány szaknyelvének fejlesztése ésszerű irányt vett. Míg a reformkorban a magyar tudományos élet megteremtése, és a szaknyelvi kommunikációs kultúra kialakítása kizárólag nemzeti nyelven mehetett végbe, a későbbiekben már a nemzetközi tudományos fórumokra való kilépés elengedhetetlen feltétele volt a nemzetközi kommunikáció normáihoz való igazodás.

IRODALOM

¹ Magyary-Kossa Gyula: Bugát és a magyar orvosi nyelv. Orvosi Hetilap, 1927. április 3. p. 389-392.

² Jobst Ágnes: Bugát Pál, a magyar orvosi szaknyelv megújítója. Orvosi Hetilap, 1993. október 17. p. 2321-2.

³ Bugát Pál: Az egészséges emberi test boncztudományának alapvonatjai. Buda, Trattner-Károlyi, 1828. Vezérszó.

⁴ Tudományos Gyűjtemény 1828/6. p. 112-5.

⁵ Hazánk Orvosaihoz. Tudományos Gyűjtemény 1831/11. p. 123-4.

⁶ Szőkefalvi-Nagy Zoltán: A magyar kémiai szaknyelv kialakulása. In A kémia története Magyarországon. Budapest, Akadémiai K., 1972.

⁷ Szőkefalvi-Nagy Zoltán: A magyar kémiai szaknyelv kialakulása. In A kémia története Magyarországon. Bp., Akadémiai K., 1972.

⁸ Pesti Napló 1884. december 18., 19., 20. száma.